

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ РАЗВИТКА СВОЈИНСКИХ ОДНОСА У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ

I. Конституисање слободног поседа

Државно уређење, успостављено Уставом 1838, имало је да одреди најпогодније политичке и друштвено-економске услове развитака капитализма и грађанског друштва у аутономној Србији. Међутим, учвршћивање капиталистичке приватне својине и слободног поседа — као најважнији резултат борбе народа против феудализма — битна је претпоставка таквог развитака. Мада прокламована хатишерифом од 1830. и уставом — да је сваки Србин „свога добра господар“ — својина је добила пуну правну заштиту тек посебним законима. Један од специфичних закона за Србију је — „Закон за повраћај земаља“ од 28. јула 1839. (1)

Како су земљорадња и сточарство представљали полазну основу у развитаку капитализма у Србији, а велика имања су се стицала не само захватима у заједничку земљу, већ и у туђу, то је такав закон био неопходан за разрешење компликованих својинских односа, наслеђених из „турског времена“ и насталих после устанка, углавном између 1815—1839. Неколико одредаба овог закона су од изузетног значаја и за регулисање односа својине и за одређивање граница између села и општина — то је предмет спорова и пре и после доношења устава: „Од године 1833, 26. октобра, кад је свеза спахијска у Србији престала, постали су сви Срби праве сајбије (власници, Р. Г.) својих земаља и изравнали су се са онима, који тапије на земљу имају. И зато, како је који онда што притежавало, и где се који у оно време затекао, онако је оно постало његова сопственост, која је морала бити невредима, нити се правилно без редовног иследовања и суда одузети могла. И ово се право простире и на синаре сеоске и општинске; зато се они синори као закони и основни сматрају, који су се у оно време (1833. год. октобра) затекли“ (подвукла Р. Г.). Али како је поседовање земље до 1830. (и 1833, за шест тада припојених нахија) одређивано феудалним односима („примирително и правом свезе спахијске опредељавано, и с једног на друго пренашано“), то се законом одређује да се „основ старијег притјажанија (поседовања, Р. Г.) од год. 1816. до 1833, ако би који тужитељ наводио, неће на суду уважити, нити ће се таква

(1) *Зборник закона и уредаба*, 1—2 стр. 89—92 (1), Београд, 1880.

земља, била код староседеоца или наследника, тужитељу као пребашњем притјажатељу безусловно повратити моћи“ (чл. 7). Што се тиче власничких права заснованих до 1816. („кад је друта у Србији судија била“) они се, по овом закону, нису могли оспоравати пред судом. Сматрали су се застарелим и тужитељ, ма колико био у праву, није се могао „у прво стање поставити“ (чл. 4).

С друге стране, сва власничка права, заснована после 1833. године, могла су се доказивати само на основу тапије („на коју сваки притјажатељ има право“ — чл. 8).

Пет година доцније (1844) донет је Српски грађански закон, највеће правно дело Караборђевићеве владе и целог уставобранитељског времена“ (2). За даље учвршћивање приватне својине, усмераваће промета и уговорних односа, посебно су важна два његова члана. У чл. 211. се прокламује да је „сваки Србин савршени господар од својих добара, тако, да је он властан, ово по својој вољи уживати, с њима по својој вољи располагати, и свакога отуда искључити, наровно по пропису Закона“. У чл. 213. се још једанпут прописује и укидање феудалних односа и неприкосновеност приватне својине: „као што су спахилуци, тимари и зијамети укинуги у Србији, тако нити их има, нити се унапредак увести могу но *сзак*и је Србин од свога добра (мала) савршени господар, или прави банитиник“ (3) (подвукла Р. Г.). Уз ове законе дошао би и Казнени закон од 29. марта 1860 (4), као и многи други, којима се непосредно или посредно штите: личност, приватна својина и обезбеђује регулисање промета.

Али, сви ти закони, у првом реду Закон о повраћају земаља, нису могли потпуно ефикасно да решавају многобројне имовинске захтеве који су се јављали, уз све измене и допуне тих закона. Иако је Закон о повраћају земаља био довољно јасан и детаљан у својим одредбама, да оно што се поседовало у одређеном времену не може бити оспоравано, предмети су се гомилали пред судовима у невероватним размерама: 1843. године било је 5.880 нових парница, 1858. 27.898 (5). Један део би се могао приписати, код примене прописа, распону између неписмених судија и у вишим судовима (окружним и апелационом) и њихове могућности тумачења писаних закона („четири човека“ једва да су разумевали Грађански закон (7). Али, у првом реду, наслеђене провизорности у имовинским односима су највише томе допринеле, јер се није радило само о хватању у

(2) С. Л. Јовановић: *Уставобранитељи*... стр. 17

(3) *Зборник грађанских законика старе Југославије*, приредио др Михајло Ступар, стр. 176—178, Београд 1960.

(4) *Казнителни законик за Књажевство Србију*, Београд 1960.

(5) Указом од 2. марта 1943. године исправљена је тачка 9, по којој се власничка права могу доказивати тапијама и за пег месеци пре 1816. г. — супротно првобитној законској одредби (Зборник закона и уредаба, бр. 2, стр. 206, Београд 1845). Указом од 12. маја 1844. г. даје се тумачење „тачака“ — 11 и 12 Закона (Исто стр. 358). Указом од 16. маја 1845. г. доноси се тумачење (ново) тачке 11. и 16. (Исто, бр. 3, стр. 33, Београд, 1849). Па онда „решње“ од 18. октобра 1845, којим се мења „тумачење“ тачака — 11. и -1. од 16. маја 1845. (исто, стр. 94). Тачка 15. Закона добила је ново тумачење 20. јула 1849. (Исто, бр. 5, стр. 33, Београд 1853).

(6) Слободан Јовановић: *Уставобранитељи*... стр. 22, Београд 1933.

(7) Исто, стр. 27.

приватну или колективну земљишну својину и њеном „повраћају“ у случајевима који су предвиђени.

Наиме, кнез Милош Обреновић је 1835. године све „алије“ (бивше турске приватне „планине“ и ливаде) и „дустаре“ („које никаквој општини не припадају“) (8) прогласио „државним добрима“. Другим указом (од 27. јула 1839) прикључени су државном земљишном фонду и *плацеви* без власника (пре свега исељених Турака), као и они који су раније припадали Турској држави, док су „вакупске земље“ (муслиманских верских установа) припојене, истим указом, месним црквама (9). Међутим, било је доста турских приватних поседа у Србији, чији се власници („милк сабије“), мада исељени, нису морали одрећи својих поседа, док су други Турци — поседници и даље остали у градовима. Како се „захватање“ у турску имовину сматрало „законитим“ од стране Срба, власти су се умешале доношењем указа (1. децембра 1839), којим је наређено да се узима десетак на ова имања док их уживаоци не откупе (10). Али, са откупом је ишло тешко и после ове наредбе. Зато је донето друго „решење“ (16. децембра 1843) о условима откупа „турских земаља у Србији заоставших“ „ради предупређења *замешатељства и неповољности* које су се до сад у отечеству нашем догађале при продавању турских земаља...“ Решење је садржало три одредбе:

Турци, који живе у Србији, и желе своја имања да продају, морају, преко суда, да понуде откуп уживаоцима, како се они не би изговарали да нису о продаји обавештени. Уколико уживаоци одбију — власници их могу продати „коме хоће“.

Турци који живе ван Србије, а имају земљу у Србији, нису дужни да понуде откуп уживаоцима — њима се оставља законски рок у коме могу да је откупе („најдаље до Петрова-дне идуће 1844“). Уколико је уживаоци не откупе у остављеном року — то може да учини било ко.

Турци могу продати само ону земљу на коју имају тапције и која није била „чифлучка“ (феудална) пре укидања феудалних односа (11).

Како су после ових прописа учестале „фиктивне куповине“, донета је „наредба“ (22. јула 1847) којом су поштрене мере о откупу (12), итд.

Али, истовремено са настојањима на ефикасном регулисању својинских односа, искрсавали су и проблеми *коришћења* „државних добара“, уз наплату таксе у корист „правитељствене касе“. Док се земља налазила у поседу феудалаца, турске државе или локалних заједница и ти односи су били компликовани нису се поједностављивали доношењем и применом нових закона, указа и решења. Сточари су и даље притицали, највише из крајева под Турском, и требало им је додељивати и земљу за обрађивање и део испаша, право на коришћење „алија“ и „бара“, које су други већ користили или запосели. Зато су се власти налазиле, и после доношења

(8) *Зборник закона и уредаба*, бр. 30, стр. 85, Београд 1877.

(9) Исто, стр. 256.

(10) Исто, стр. 267.

(11) Исто, бр. 3, стр. 168—169, Београд 1849.

(12) Исто, бр. 30, стр. 267, Београд 1877.

устава и многих закона, између два основна, и не може бити тежа задатка: да решавају спорове из домена Закона о повраћају земаља и да конституишу нова својинска права и службености за оне који су се досељавали. Кад се, много доцније, оцењивала „влада уставобранитеља“ (до 1858), нису се имале у виду, у довољној мери, и ове околности у којима би се и „писменија“ власт гешко сналазила. Примера ради наводимо да су од 1839. до 1868. *одаслате само Државном Савету и само од општина* многобројне жалбе због одузетих алија, ада и ливада, како пре тако и после доношења Закона о повраћају земаља ⁽¹³⁾. Неке жалбе су усвајане и земаља је враћена, док су многе и одбијене ⁽¹⁴⁾. Решењем од 24. октобра 1840. ⁽¹⁵⁾ „баре“ (ливаде и рибањаци), које су остале нераспоредене, асдељене су општинама, осим оних чије је власништво потврђено ранијим одлукама. Начин решавања спорова је био тада „старовременски“. Кад би се две или више суседних општина спориле око алија, Савет би (са кнезом) и судови, одлучивали, најчешће, да свака добије половину (у првом случају), као и да је заједнички користе (у другом случају) ⁽¹⁶⁾.

Најтеже су се искорењивале навике код народа да се *шуме* користе без ограничења, како се практиковало под турском влашћу. Кнез Милош Обреновић је интервенисао не једанпут ⁽¹⁷⁾. Али, указ о ушоравању села (од 8. марта 1837. год.) ⁽¹⁸⁾ није олакшао ингервенције. Брвнарски тип кућа, условљен сточарском привредом (лакша покретљивост насеља), и заграбивање усева (систем *потеса*) тражили су доста грађе. Да је напомена тачна, доказују многа решења и допуне Уредбе о сечи шуме (од 22. јула 1839), као и посебна „допуна“ (објављена 1. априла 1840) којом се одређују казне за горосечу и накнада штете ⁽¹⁹⁾. Исти разлози донели су и другу „допуну“ (28. марта 1843), којом се одобрава, у извесним околностима, сечење и жирородне „горе“ у недостатку „неродне“ ⁽²⁰⁾. Временом, тешкоће су се умножавале са развојем трговине у којој и дрво улази у све већи промет. Како су поменути прописи донети да би се спречиле злоупотребе у коришћењу шума, осетио се недостатак општег закона којим

(13) *Државна архива СР Србије* — Регистар Државног Савета за године: 1839. — No 299 (тужба против кнеза Милоша због одузетих ливада Пожаревачкој општини); 1840 — No 272 („прошеније“ грочанске општине због одузете аде од стране „правитељства“); 1841 — No 310 (општине — младиновачка и влашанска — траже да им се уступи планина Маковица, која је „под алијом“); 1842 — No 399 (молда кметова из села Лукова да им се уступи истоимена алија); 1843 — No 221 и No 168 (тужба кнежевачке општине због одузете јој земаље у Топчидеру од стране кнеза Милоша Обреновића док је био на власти, о чему подносе комисијски утврђене податке о којој се земаљи ради); 1844 — No 456 (ратарска општина тражи да се одреди комисија која ће да реши њен спор око земаље са Богудљачком општином); 1845 — No 196 („прошеније“ Београдске општине да јој се признају неки плацеви); итд. итд.

(14) Исто: 1844 — No 581, 1860 — No 321, 1865 — No 178, 1868 — No 39.

(15) *Зборник закона и уредаба*, бр. 3, стр. 145, Београд 1849.

(16) Исто стр. 146—148 (Решење од 24. октобра 1846), Београд 1849. *Зборник Закона и уредаба* бр. 4, стр. 19 (Решење од 8. маја 1847), Београд 1849.

(17) Исто, бр. 30, стр. 90, 92, 94, Београд 1877. (Решење од 12. јануара 1836. — о сечењу шума за домаће потребе; решење од 29. јануара 1836. — о забрани уништења „родне горе“, тј. жирородне; решење од 26. фебруара исте године уведени су и шумари за чување шума).

(18) *Зборник закона и уредаба*, бр. 30, стр. 175, Београд 1877.

(19) Исто, бр. 2, стр. 4, Београд 1845.

(20) Исто, бр. 2, стр. 354, Београд, 1845.

би се проблем захватио у целини и одредили оквири за радикалнију заштиту. Тек 28. августа 1848, објављена су „правила“ којима се спецификује коришћење шума у одређене сврхе: за потребе домаћинства, занатства, „шпекулацију“ и грађење лађа. Истим правилима забрањено је странцима трговање шумом и грађом („јапијом“). За наведене потребе дрво би се користило према већ објављеним прописима, али и уз одобрење надлежне власти. Нове таксе за сечу, тада предложене од Министарства унутрашњих дела и финансија, нису усвојене. Одложене су: „док се не буде могло одредити, које ће се шуме општинама уступити, а које за правителство задржати“ (21). Као што се види, десет година по доношењу устава (до 1848) није извршено разграничење у шумском фонду између државе и општина. Може се претпоставити да су, поред наслеђених навика, и отсуство ове поделе, а нарочито могућности зараде без улагања капитала продајом грабе, много допринели уништавању шума под уставобранитељима.

Кнез Милош Обреновић, који је враћен у Србију после пада уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1858) умро је већ 1860. године, те тако није стигао да унесе у области својинских односа неке веће промене у наслеђеном стању у Србији.

Син кнеза Милоша, Михајло, објавио је прокламацијом (14. септембра 1860), да ступа на престо, према Уставу и праву наслеђивања, под именом „Обреновић III“ (22). За његову непотпуну осмогодишњу владавину (1860—1868) везане су велике промене у организацији централне власти, (23) у локалној управи (24), у судству (25), у просвети (26) и у привреди (27). У историји Србије није било краћих раздобља у којима је донето више закона и „решења“. Поред осталих, донета је и „Шумска уредба“ 4. септембра 1861. (28). Најважнија је одредаба чл. 1, којим се, најзад, разграничава шумски фонд: на државне шуме („правителствене“), народне („општенородне“), општинске и приватне.

За одређивање дела шума у општинском фонду послужила је традиција: општинама су припале оне које су држале на дан 26. октобра 1833. „Општенородне“ шуме су „велике старе планине...“, без обзира да ли се

(21) Зборник закона и уредаба, бр. 4, стр. 165—166, Београд 1849.

(22) Исто, бр. 13, стр. 145, Београд 1861.

(23) Закон о устројству народне војске, од 17. августа 1861. Закон о народној скупштини, од 17. августа, 1861. Закон о устројству Државног савета, од 17. августа 1861. (Зборник закона и уредаба бр. 14, стр. 137, 147, 136, Београд 1862). Закон о устројству централне државне управе, са поделом на седам министарстава (Зборник закона, бр. 15, стр. 90, Бид. 1863).

(24) Закон о устројству општина од 24. марта 1866. (Зборник закона, бр. 19, стр. 1—49, Београд 1866).

(25) Закон о устројству судова. (Зборник, бр. 18, стр. 23, Београд 1865).

(26) Закон о устројству основних школа (Зборник, бр. 16, стр. 54 Београд 1863). Закон о устројству Велике школе, са факултетима — филозофским, техничким и правним (Зборник, бр. 15, стр. 75, Београд 1863). Закон о устројству Више женске школе у Београду. (Исто стр. 35). Закон о устројству богословије. (Исто, стр. 88).

(27) Закон о управи фондова. (Зборник, бр. 15, стр. 128, Београд 1863). Закон о устројству ђумрука (о тропаринама, царинама, промету, итд. као и многи други, са изменама и допунама (Зборник, бр. 16, стр. 113—154, Београд 1863).

(28) Зборник закона и уредаба, бр. 14, стр. 59—79, Београд 1862.

у „атарима општинским налазе“ (чл. 3 Уредбе). Које су, пак, „велике старе планине...“, поменуто је у „Правилима“ од 15. марта 1858. (чл. 11). Неке од њих се изричито наводе, као: хомољске, звиждске, кривовирске, ужичке, затим планине Јастребац, Чемерна и Барања, док ће „Попечитељство финансија одредити, које ће још шуме у ред великих ставити“. Само у „великим планинама“ су се мола сећи и дрва за шпекулацију“ (тј. за трговину, чл. 17, Правила⁽²⁹⁾). Остале шуме су оне „на које правитељство право има тако да с њима, без повреде ичијега права, по својој вољи располагати може“ (чл. 2. Уредбе од 4. септембра 1861).

Да би се искорениле навике безобзирног одношења према шумама, Уредба детаљно регулише: услове коришћења одређених шума у одређене сврхе, прописује таксе које се плаћају (према врсти и квалитету шуме), казне за прекршаје, надокнаду учињене штете и одговорност органа којима је поверено спровођење Уредбе. Посебно, Уредба наређује подизање младе шуме на „проређеним местима“.

Шумском Уредбом, од 4. септембра 1861, укинута су сви ранији прописи о коришћењу и заштити шумâ.

Из свих земљишних фондова који су били под шумама, и пољопривредних, који нису били у приватном поседу, требало је одвајати делове насељеницима, као и „оскудним у земљи“, под условом да се „жители“ дотичних општина због тога „не стешњавају“. То је био један од најтежих проблема за решавање још од устанака, јер се „стешњавање“, као разлог одбијања насељавања досељеника, увек истицало од стране староседелца.

Дуго година су, међутим, ова питања парцијално решавана⁽³⁰⁾, иако је од стране надлежних министарстава извештавано да се „многе туђе земље самовласно и насилно заузимају“⁽³¹⁾ и уз поопштравање казни⁽³²⁾. Затим, несрећности су се и даље повлачиле. Тако, тек је 28. фебруара 1848. наређено да се комисијски одреде границе *манастирских имања* на захтев митрополита, пошто због тога што те границе нису утврђене — „суседни жители“ су манастире „притеснили“ у коришћењу њихових добара, како је у предлогу наведено⁽³³⁾. Није искључено да је самовласном заузимању земље допринело и увођење *баштинских књига* наређењем (од 16. априла 1850) да народ узима тапије на своја имања, без којих се у будуће ова не могу преносити на друге⁽³⁴⁾. Даљи прописи оправдавају претпоставку. Наиме, и после увођења баштинских књига заузимање земље се наставило, мада су донета и „правила“ о додељивању општинске земље „сиромашнима“ или досељеницима (14. новембра 1850), са поновљеном

(29) Исто, бр. 11, стр. 56—62, Београд 1862.

(30) Указом од 28. марта 1843, регулише се крчење шуме од стране оних који немају довољно земље — уз дозволу начелника и сагласност кметова где ће да се крчи. (Зборник закона и уредаба, бр. 1—2, стр. 270, Београд 1880).

Решење од 1. јуна 1847. да се земља Крћевац подели насељеницима — Пригорцима (пошто се око те земље бесправно споре, „Белосавци и Топола“), као и да им се дода још и друге земље ако им то није довољно (Зборник... бр. 4, стр. 31, Београд).

(31) Указом од 7. фебруара 1849. (Зборник... бр. 5, стр. 10, Београд 1853).

(32) Поред враћања земље, изричане су телесне казне („од 25 талапа“) и новчане (25 талапа) — Зборник... бр. 5, стр. 10, Београд 1853.

(33) Зборник закона и уредаба, бр. 4, стр. 152—154, Београд.

(34) Исто, бр. 5, стр. 126, Београд 1853.

напоменом „уколико се тиме не би стеснили житељи дотичних општина“, као и са препоруком да се за то одвајају, у првом реду, делови „под шибиљсм и грњем“ (35). Указ од 7. фебруара 1849. допуњен је новим указом (12. септембра 1852) по коме „самовласно“ заузимање туђих земаља кажњавају полицијске власти, а „насиљно“ грађански судови. Казне су остале исте: 25 батина или 25 талира, а у колико је у питању општинска земља — 3 до 12 дана затвора (36).

Посебна „решења“ донета су о насељавању Црногораца, због тога што су била чешћа и масовнија, јер се помињу и породице. Поред делова општинске или државне земље — за обрађивање и испаше, Црногорцима се давао и зајам од 600 талира (за куповину алата), и уз отплату у року од 6 година. Они су се, затим, ослобађали пореза за три године, а добијали су и храну од општина за „прво време“ (37). Другим решењем (од 15. II 1855) (38), позајмица је повећана на 1.000 талира, а трећим (19. I 1855) Црногорцима, који се насељавају, обезбеђиван је и превоз (38).

Уредбом, од 26. јуна 1857. (о начину коришћења шума) прописано је на који ће се начин и коме додељивати земља. Поред тога што се још једанпут подвлачи да се уступа прво „општинска утрина под грњем“, а да се од шума одваја „у крајњој нужди“ — као и да се сви „забрани разграде“ — набрајају се и категорије корисника уредбе: „осиромашени“ и они „који су остали без земље“, задруге које су се „намножиле“, одељени задругари и досељеници. Земља се уступала у присуству комисије састављене од средског начелника, окружног инжењера и „месни кметова“. Мишљење комисије се достављало преко окружног начелника министру унутрашњих дела. Он је, по споразуму са министром финансија, доносио конкретна решења: коме, колико и каква земља се уступа, и увек са напоменом — без права отуђења за време од 15 година (40).

Међутим, непуну годину дана доцније установљено је да се и даље „разграбљују општинске земље“ и да се чине злоупотребе приликом њеног преноса у власништво појединаца. Наиме, судови издају погврде без довољно доказа, често само уз напомену да се земља држи „дуже време“ или „од малена“. Зато је наређено (7. марта 1858) да судови спорове са општинама не решавају без присуства „правобранитеља“, као и да тужитељ треба да донесе од средског начелника уверење примирителног суда дотичне општине да „опарничено“ место не припада општини (41). Из истих разлога, вероватно, допуњен је и „Казничељни закон за књажество Србију“ (42) (4. новембра 1860) да онај ко „самовласно“ присваја туђу земљу, исту мора да врати и да се казни — 3—12 дана затвора (43).

(35) Исто, бр. 5, стр. 299.

(36) Исто, бр. 6, стр. 151.

(37) Исто, бр. 8, стр. 10—12, Београд 1856.

(38) Исто, стр. 52.

(39) Исто, бр. 30, стр. 471. (Ово решење је укинато 7. маја 1855. Зборник бр. 8, стр. 66.)

(40) Зборник . . . бр. 10, стр. 31—42, Београд, 1857.

(41) Исто, бр. 11, стр. 53.

(42) Донег 29. марта 1860, пред крај друге владе Кнеза Милоша Обреновића.

(43) Зборник . . . бр. 13, стр. 156, Београд 1861.

II. Законско регулисање насељавања

Поред Црногораца, помињу се као насељеници и становници „из околних турских области“. Да не би и они као „дошљаци пали у велику сиротињу“, кнез Михајло Обреновић је донео „решење“ (5. априла 1861), на предлог Министарства финансија и Државног савета, да се „добегли“ „поделе“, од стране окружних начелника, „по разним општинама...“ Ове су обавезне да им уступе од општинске земље „по размеру...“ „Размер“ је износио: „2 до 6 дана орања према броју чланова сваке фамилије, осим плаца за кућу“. Онамо где је било довољно земље могло се дати и преко тога. И ови „дошљаци“ су се ослобађали „од свију државних и општинских „терета“ у трајању од две године. Властима је препоручивано „да мотре на то како не би једна општина према другој одвећ много своје земље уступити морала, а тако и на то, да се дошљаци по могућству даље од границе насељавају“ (44). Ово решење је допуњено одлуком (16. октобра 1861) да се насељеницима из Турске даје помоћ у храни из општинских кошева без накнаде и позајмица од 500 гроша без интереса (45).

Како је често долазило до несагласности између средњих начелника и општинских кметова о додељивању општинске земље, донето је решење (12. маја 1863), којим је допуњена шумска уредба (од 4. априла 1861) да у таквим случајевима одлучује окружни начелник (46).

Парцијално решавање питања додељивања земље насељеницима из општинских и државних фондова завршено је објављивањем Закона о насељавању странаца (10. фебруара 1865) (47).

Убудуће сви „странци-земљорадници“ би се насељавали под следећим условима:

Пре насељавања морали би да добију српско држављанство, што ће затражити преко Министарства унутрашњих дела (чл. 1. Закона).

Пошто добију држављанство, ако нису довољно имућни да се о свом трошку обезбеде земљом и осталим потребама, обратиће се Министарству финансија, које ће их упутити у одговарајуће општине, где би добили земљу према досадашњим прописима.

Ако се насељавају у већем броју одједном (10 до 15 породица), пошто испуне услове из члана првог закона, министар финансија ће им одредити или место за формирање посебне општине насељеника, или ће их прикључити некој од постојећих. У првом случају добиће довољно земље за обраду, испаше и шуме, а у другом — „постају сауживаоци општинских благодети“.

Кад се настане и власти им објасне њихове дужности као српских грађана, положиће заклетву „на српско сажитељство“.

(44) Исто, бр. 14, стр. 79, Београд 1862.

(45) Исто, стр. 191.

(46) Исто, бр. 15—17, стр. 119, Београд, 1863.

(47) Исто, бр. 18, стр. 10—14, Београд 1865.

Насељеници, према броју чланова породице и према „оскудности“, добијају државну помоћ. У колико „нигде ништа немају“ може им се дати: три јутра „чисте земље“ и исто толико за крчење. Ако је кућа задружна, добиће још једну трећину од уступљене површине. Уз то, добили би готову кућу („од бар једне собе и кујне“), саграђену о државном трошку са 500 кв. метара окупнице, најнеопходније алатке за обраду земље и 120 гроша у готову ⁽⁴⁸⁾.

Све што добију, могу само *уживати*, без права на продају, за време од 15 година. После тога стичу тапије о власништву.

Колико ће се поредица у Србији населити зависило је од суме која се сваке године одређује буџетом за насељенике.

III. Права службености и коришћења општинске и државне земље

Поред наведених проблема, око стицања и конституисања својине, искрсавали су и други. Требало је регулисати и прилагођавати новим друштвено-економским односима и „права коришћења“ која су се вековима одржавала и налазила примену и у датим условима: жирородних шума, пролаза кроз имања разних власника и, нарочито, *систем потеса*.

Обичајне норме регулисале су, под турском влашћу, све видове народног живота и привређивања. Турска је томе, својим прописима, додала само оно што је било неопходно за обезбеђење интереса државе и феудалаца. У раговима и миграцијама норме су лабавиле, али су се увек изнова обнављале са настањивањем, углавном сточара, у мање-више истим условима.

Са укидањем феудализма правни обичаји су и даље служили за регулисање „права коришћења“ земље, иако су се изменили и својински односи, а у Србији се, услед насељавања, сваки час померале и границе насеља и општина. Јер, главна привредна основа се није изменила, остала је иста — сточарство и земљорадња. Међутим, како се број становника учетворостручио почев од устанака до у другу половину 19. века и пошто су се с тим смањивале могућности обезбеђивања егзистенције — и преко тога — коришћењем природних извора и услова, то су традиционалне норме често кршене. Да би се одржале и послужиле циљу у датим условима производње, држава је интервенисала доношењем прописа са законском снагом. У највећем броју случајева тим прописима је кодификовано „обичајно право“ ⁽⁴⁹⁾.

Тако, док коришћење жира за исхрану стоке није изазивало сукобе у време ретке насељености, постаје предмет свакодневних спорова од вре-

⁽⁴⁸⁾ Једну секиру, две мотике, два трнокопа и једну косу, два вола, једна кола, по две козе или овце и по једну крмачу.

⁽⁴⁹⁾ Под „обичајним правом“ подразумевамо „правне обичаје“ који нису одређени државним законодавством, а регулисали су односе на разним секторима народног живота и привређивања.

мена уставобранитеља (50). Села и општине богате жиром све више су спречавали догон стоке становницима изван њихових атара.

Због учесталих сукоба и злоупотреба „многих села и општина“ (наплате већих такса и насилног истеривања туђе стоке), попечитељ унутрашњих дела је био принуђен да објави указ (9. октобра 1839), којим је наређивао:

Да свако село и општина, богати жирородним шумама, допуштају и другим селима и општинама да користе жир, уколико тим сами не би били „стешњени“.

Ако је жир изузетно добро родио, да се дозволи коришћење и најудаљенијим селима „по досадашњем обичају“.

Да се жир не би прикривао („затаивао“), наређује се надлежним властима да „извиђају“ и „по реду опредељују“ колико се комада свиња може пустити из оних села, која у жиру „оскудевају“ (уз таксу „од комада по 32 паре чаршијске“ (51).

И ова уредба је имала судбину оних уредаба којима су регулисани други односи. Кршење прописа се настављало — народ се још увек понашао као да је јуче збацио турску власт. Зато је донета друга уредба (23. марта 1840, о злоупотребама са општинским приходима), у којој је, поред осталог, наређено да се „жировнице не заграђују“ у корист појединаца или општина, већ сви „житељи братски да уживају“ (52). Ова забрана је откривала две ствари: шта су села предузимала да се заштите у коришћењу жира од догона стоке са стране, и да више власти нису увидале да је „братственичких“ односа нестајало у народу већ са ослобођењем од Турака. „Братственик“ се претварао у ситног или крупног *поседника*, зависно од средстава која су му била при руци или позиција које је заузимао у друштву. Није искључено да су државни органи, због даљих прекршаја у коришћењу жира, одузели жировнице општинама (11. августа 1841) (53), да их поново врате (16. новембра 1842) (54) због протеста општинара, пошто је такса од жира представљала знатан општински приход. Да би се, пак, смањили сукоби, уступљен је део таксе општинским кметовима и сувише оптерећених надзором над шумама (55). Лично заинтересовани кметови су будније пазили да се „стари обичаји“ поштују, докле год је у Србији жир представљао главну храну за одгајивање свиња, а свиње основну ставку у извозној трговини.

Исто тако, и други „стари обичаји“ да се користе сви простори за испаше и пролазе, без обзира на права власништва, одржавали су се у народу и реметили онолико колико су налагала свакодневна померања, проширивања или сужавања граница насеља или општина. У предуста-

(50) *Државни архив СР Србије*, Регистар Државног савета за 1839, 1840, као и за даље године.

(51) *Зборник закона и уредаба*, бр. 1—2, стр. 110—111, Београд 1880.

(52) Исто, стр. 175—179.

(53) Исто, бр. 30, стр. 294—295, Београд 1877.

(54) Исто, бр. 2, стр. 193, Београд 1845.

(55) Исто, бр. 11, стр. 52, Београд 1858.

ничко време, уз екстензивно сточарство и општу несигурност, земљорадња је захтевала искључиво најплодније долине и окућнице, а у планинама увалице изложене сунцу. Сви остали доступни терени служили су за испаше, а непрегледне шуме за исхрану свиња жиром готово без ограничења. Да би се мале оазе усева очувале, од сетве до жетве, заграђиване су живицом, трњем или плетивом да их стока не би уништила. Те две гране производње, са преминацијом екстензивног сточарства, могле су се усклађивати само уз систем потеса.

Потеси су обухватили целокупан режим коришћења земљишта, и оног у оградама, за испаше и пролазе. Зато су се и сетва и жетва морале обављати у исто време и обавезно за све становнике. Његова трајност налазила је сигурно место у свести људи принуђених да живе од сточарства и у најтежим околностима.

IV. Систем „потеса“

За време уставобранитељске владе покидане нити обичајног права, као регулатора заједничког коришћења земљишта, без обзира на измењене својинске односе, одржавале су и даље неопходан систем потеса, иако су се шуме искрчивале и парцеле под усевима свакодневно повећавале. Колико су дуго служиле, показује чињеница да је *Закон о потесима* донет тек 14. априла 1866. године⁽⁵⁸⁾. Разуме се, систем потеса је регулисан и неким ранијим уредбама (о коришћењу шума, о додељивању земље насељеницима). Али, то је било спорадично и под притиском тужби о уништењу усева, забрани пролаза, или због повреде било којих имовинских права.

Закон о потесима заштићује и сточарство и земљорадњу. Даје им одговарајуће место у процесу стварања сељачког газдинства и потреба исхране све већег броја становника. Истовремено, закон оријентише и сточарство на интензивнију производњу и на ужем простору. Зато предвиђа две врсте потеса: „заграђене“ и „незаграђене“ (чл. 1. Закона).

Заграђени потеси се организују само у одређеним локацијама: према селу („или појединим обиталиштима људи“), уз главне путеве, и „у таквом положају да се без заграде не би могли плодови лако од штете сачувати, па би се већина општина или села на то заграђивање сагласила“. Ван тога потеси су „разграђени“, с тим што се и у њима могу оградити неке парцеле са усевима, уколико „њихове ограде не би смегале постојећим пролазима, или у опште не би биле од штете другим земљама“ (чл. 2. и 3). За ограђивање се није смела употребљавати „гора“, већ „трње“ и „живица“, у сваком случају „шанац“. „Гора“ се допуштала само општинама и селима (за опште потребе), „приватницима“ по одобрењу Министарства финансија. У местима где потеси нису ограђени, стока „сваког рода“ морала је имати

(58) Исто, бр. 19—26, Београд 1866.

чуvara. Колико се настојало на развоју земљорадње најбоље се види из чл. 9. Закона:

„Да би се развиту земљорадње уклониле с пута и оне препреке, које су долазиле од распарчаности и растурености непокретних имања, и од помешаности разнородних земаља, власти ће не само појединцима и општинама на руку ићи, него ће и саветом настојати да господари таквих земаља, уколико је где могуће, међусобно или с општинама учине сходне измене, како би свагда што више зиратне земље или што више земље једнога рода (виногради, њиве, ливаде), или што више земаља једнога господара, дошло у један везан простор у општинском или сеоском атару, и тим се доспело до целисходности поделе земље“.

Ради што потпуније заштите усева, законом је прописано и оно што се вековима одржавало и преносило, код сточара, с „колена на колена“: општинске власти ће, по договору са „житељима“, одредити (и петнаест дана пре тога објавити) „у које ће се потесе, кад и каква стока пуштати“, како би се знало кад почиње сетва, а кад се завршава жетва одређених пољопривредних култура. У случајевима прекршаја наредаба предвиђене су строге казне и накнаде учињене штете.

V. Стварање великих поседа

Пресудан моменат у развиту капиталистичких својинских односа представља прелаз од натуралне на новчану привреду. Тај прелаз, који је у Србији отпочео са устанцима, почетком 19. века, конституисан је и једним правним актом. Хатишерифом од 1833. год. одређена је укупна сума данка који је аутономна Србија имала убудуће да плаћа Турској. Тиме су дефинитивно укинута феудални односи према Турској.

Од тада тече брже и процес расељавања становништва, које се различује у неколико категорија: на сеоске пролетере (надничаре) и „слуге“ (у градовима — шегрти и калфе), на „средње“ сељаке и велепоседнике, који су истовремено — трговци-извозници или трговци у градовима. Полазна основа раслојавању је заједничка земља, која је под турском влашћу колективно коришћена (шуме и пашњаци) за екстензивно сточарство. Извоз стоке, у првом реду свиња, је и допринео стицању материјалних средстава за успешну вођење устанака.

Већа богатства код појединаца су се стицала захватањем у турска имања у градовима и у заједничку земљу. У томе су предњачили они који су имали значајније функције, прво у устанцима, а затим, и у националном апарату власти, кад је он организован (уз помоћ пандура, силе уздигнуте над друштвом, који су придодати кнезовима и кметовима). Заграђивале су се „чигаве планине“ за узгајивање свиња жиром, до искрчених парцела, већ према месту и друштву и могућности захватања (велике породичне задруге).

Са доласком уставобранитеља на власт (1842) — исти процес се саставља. У „Записима“ Јеврема Грујића изнети су подаци који улазе у

Историју стварања великих поседа у 19. веку. За једног окружног начелника (Татар-Богдана Ћупријског) наводи да „није ништа ни радио по званичној дужности, него је заузимао општинске земље и шуме и градио воденице; и старао се како ће с туђим знојем и народним добрима обогатити“. Исти начелник је „заузео земље“ од пет општина: ћупријске „40—50 дана орања“, од „богавске, дубочке, поповићке и глоговачке“, према „процени једне комисије... до 2000 дана орања или плугова које чисте које под шумом“. За начелника подрињског округа је забележио да је „које земаља општинских које шуме опште-народне заузео више од 1500 плугова“⁽⁵⁷⁾ (тј. колико се на дан једним плугом могло изорати).

Код Слободана Јовановића се могу наћи слични подаци. Наиме, кад је кнез Милош Обреновић по други пут ступио на престо Србије (1858), био је принуђен да, као прву меру, образује „изванредне комисије“ за утврђивање чиновничких злоупотреба, како би „умирио народ“ који је устао против кметова и капетана, тражећи њихово смењивање. Пред комисије су највише излазили сељаци „са својим тужбама на кметове и свештенике“. „Кметови су оптуживани због присвајања општинске имовине, због злоупотреба општинског кулукa, и злоупотребе судске власти која им је припадала“. После ових навода долазе појединачни примери коришћења положаја у циљу богаћења, да би се завршило овим речима: „били су прави тирани као некада турске спахије“⁽⁵⁸⁾. Кулук, као један од облика феудалне експлоатације, коришћен је од стране кметова и начелника и у другој половини 19. века. Чак је законом остављена могућност сељацима да своје кметове или плаћају у новцу („цванцик на главу годишње“) или радом одређен број дана у години.

Иако је Србија интензивно насељавана од 1815. год. па надаље, и земља заузимана, фонд општинске земље је био знатан и после шездесетих година 19. века. На то указује и податак из 1864. год. Тада је, наиме, само у једном моменту прешло у Србију „из Босне, Бугарске и старе Србије“ „око 300 фамилија“ са „1080 душа... међу којима... преко 700 мушкараца“⁽⁵⁹⁾. О томе говоре и честе наредбе министара унутрашњих послова о принудном ушоравању села, као и досељавању становништва из брдских крајева у равнице из разлога безбедности (омасовљења хајдучије), лакшег комуницирања и убирања пореза. (Једна таква наредба је донета и 23. октобра 1871. год.)⁽⁶⁰⁾.

Да би „заватинари“ („земљоједи“) могли користити своје поседе на капиталистички начин, за одгајивање стоке за трговину, лако су долазили

(57) „Јеврем Грүјић...“, књ. прва, стр. 236—237. (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Издање Српске краљевске академије, Београд 1922).

(58) *Друга влада Милоша и Михајла*, стр. 33—34. Целокупна дела књ. бр. 6. Издање 1933. год. Београд.

(59) Из извештаја министра финансија (Косте Чукића) Народној скупштини 1864. год. Протокол са заседања, стр. 166.

(60) *Зборник закона и уредаба бр. 24*, стр. 117.

и до новчаних средстава, ослањајући се, исто тако, на своје политичке функције.

На установљене чињенице и учестале жалбе сељака — да начелници и кметови користе општинске фондове узимајући новац под законски, мањи интерес, од онога под којима су се други задуживали, па су затим исти новац давали сељацима под далеко већи — донето је „решење“ (18. децембра 1859), којим се забрањује кметовима и начелницима „да сами узajмљују и другима дају новац из општинске касе без одобрења свих општинара“⁽⁶¹⁾.

Друго „решење“ је драстичније: 24. јула 1851. законодавна власт наређује да *држава* изда на зајам 100.000 дуката браћи Симић и Миши Анастасијевићу (високим државним функционерима — Анастасијевић је тада и најбогатији човек у Србији) „без обзира на зајмове који су раније издати“⁽⁶²⁾. Међу дужницима који су узимали кредите из државне касе (1858) налазе се (више од половине свих дужника) саветници, министри, начелници, велики трговци, робаци људи од положаја итд. Сељак, мали трговац не налази се на тој листи“⁽⁶³⁾. Када је основана Управа фондова (16. августа 1862), у коју су се слили фондови из општинских и других каса, да би се кредитом на непокретности помогло економски слабијим, кредит су покушали престонички људи. „Већ 1866. године влада признаје да Управа фондова није била од велике користи онима којима је у прво време била намењена, а то је сиромашнијим земљорадницима“⁽⁶⁴⁾. Слично се десило и са окружним штедионицама, које су основане у неким варошима 21. октобра 1871. год. са истом наменом. Новац су покупили начелници и паланачки трговци. Затим су позајмљени новац издавали сељацима под много већи интерес.

Поменуће установе су основане да би се спречило задуживање сељака код зеленаша. Пропадање сељака због зеленашких дугова свакодневна је тема још од устанака, да се под уставобранитељима (и даље) карактерише као друштвена болест.“ Има зеленаша који имају земаља колико једанаест до дванаест сељака заједно. Знало се за срезове, нпр. јасенички, где су читава села прелазила у руке неколико зеленаша“⁽⁶⁵⁾. За исти срез изнето је и у Народној скупштини (1873): „Већ сад... има само неколико људи који нису дужни, а све остало задужило се код два три човека, и ако се томе не помогне извесно ће по неколико села прећи у руке 2—3 човека. ... Бадава ћемо говорити да смо истерали спахије из наше земље, они ће да постоје...“⁽⁶⁶⁾.

(61) Исто, бр. 12, стр. 116.

(62) Исто, бр. 6, стр. 28.

(63) С. Л. Јовановић: *Уставобранитељи* ... стр. 119. Целокупна дела, књ. 5, издање 1933. Београд.

(64) Слободан Јовановић: *Друга влада Милоша и Михајла*, стр. 306.

(65) С. Л. Јовановић: *Светозар Марковић*, стр. 31, II издање; и „Српске повие“, бр. 31, 1858. год.

(66) Протокол са заседања Народне скупштине 1873. год. стр. 591—593.

Сељаку, досељеном и осиромашеном, била су неопходна новчана средства за организовање и подизање домаћинства и плаћање пореза. Како је унутрашње тржиште било неразвијено, а спољне монополисано од стране неколико породица, ситном сељаку је остајао само зеленаш да би подмирио најосновније обавезе. *Тако је и зеленаштво постало средство за стицање великих поседа.*

Злоупотребе капетана и кметова су толерисане од стране виших власти, због повезаности интереса између једних и других. Начелници и кметови су били дужни да држе народ „у запту“, сваки час спреман да, у тешким социјалним условима живота, налази одушке у бунима и одметању у хајдуке. Колико су унутрашњи односи били заоштрени указују и ове чињенице: телесна казна је укинута законом тек 1873. год. иако су протестовали „учитељи, свештеници и кметови“, који су се жалили „на велику распуштеност (управо: што су укинуте батине). Види се да се стари васпитачи, остављени без старих дисциплинских средстава, не умеју да послуже новима (67). Затим, шездесетих година, већи део Србије се нашао „под опсадом“ као да је рат. Законом од 24. априла 1863. уведени су и „преки судови“ (68) за хајдучију и разбојништва.

Повезаност интереса између локалних органа и влада посебно је уочљива на изборима за Народну скупштину. Са развијањем парламентарног живота у Србији и општине постају попришта борбе за власт. Зато се морало водити рачуна да се, не само за начелнике, већ и за општинске кметове не протуре непожељна лица. Јер, полиција је морала, поред осталог, „да ствара (и) присталице насилничкој влади, и да гони противнике повлашћујући појединцима, на штету општине, а гушећи друге“. Тако се „развило партајство по селима и варошима“, и *помоћу полиције (су се) осилили заватинари, који су захватили општинску земљу...* (69) (подвукла Р. Г.).

Да би се, пак, успорио процес раслојавања села и ублажили социјални сукоби, владе су доносиле више закона о заштити минимума сеоског поседа од продаје за дуг. Један такав закон је донет и 24. децембра 1873. год., по коме се земљораднику није могло продати за дуг: кућа са окућницом, „пет плутова земље на главу“, као и земљораднички алат (70).

У истом циљу спречавано је, законски, и распадање породичних задруга, пошто није било могућности да се осиромашено сеоско становништво запосли у варошима. (Закон о потпомагању индустријског развоја донет је тек 1873. год., али је остао без одзива. Трговцима је изгледало ризично да капитал стечен у трговини улажу у индустрију).

(67) М. Б. Милићевић: „Дневник“, 1. VIII 1875. СКЖ, 16. VII 1931.

(68) *Зборник закона и уредаба...*, бр. 16, стр. 16.

(69) Светозар Марковић: *Сабрани списи, књ. III*, стр. 299. Издање „Културе“, Бгд. 1965.

(70) *Зборник закона и уредаба...* бр. 26, стр. 14.

Међутим, и једна и друга мера нису могле да спрече незадрживи раз-
витак капитализма у пољопривреди стварањем великих поседа у рукама
зсленаша и носилаца власти, уз пропадање ситних сељака и општинске, за-
једничке земље као архаичне установе у заосталим друштвеним условима.

Ружица Гузина

РЕЗЮМЕ

К вопросу истории развития имущественных отношений в Сербии в XIX веке

Одновременно с освобождением Сербии от турок и феодализма, стра-
на вступила и в новые общественно-экономические отношения. Сербия до
восстаний (1804, 1815 гг.) была весьма слабо населенной страной. Покрытая
густыми лесами, она создавала благоприятные условия для массового раз-
ведения свиней. Материальные средства приобретались в торговых сноше-
ниях с Австрией и позволили успешно вести борьбу за освобождение.

После восстаний Сербия начала усиленно населяться из всех краев,
главным образом из краев, оставшихся под турецким игом. Переселенцам
предоставлялась земля из общего земельного фонда в количестве, в каком
могли ее обрабатывать и использовать со своими семьями. Землепользо-
вателями таких земельных участков становились главным образом органы
власти: кнези и сельские старосты, уездные и окружные начальники. Так
создавались свободные имения, зачатки развития капитализма в сельском
хозяйстве.

Когда по специальному хатишерифу в 1830 году Сербия и юридически
приобрела более широкую автономию, данный процесс получил свое даль-
нейшее развитие.

Когда же Сербия в 1833 году окончательно освободилась от феодаль-
ных обязательств перед Турцией и помещиками, обязавшись выплачивать
Турции определенную сумму дани, появляется и правовое регулирование
капиталистической частной собственности и становление свободных име-
ний. Пока имелись общие земельные участки, а это значит в течение всего
XIX столетия, они служили основой для создания крупных имений. В виду
того, что натуральное хозяйство существовало и далее, закабаление мелко-
го крестьянства ростовщиками представляло второй источник создания
крупных имений, так как целые деревни переходили в руки ростовщиков.

SUMMARY

A Contribution to the History of Development of Ownership Relations in the XIXth Century Serbia

Simultaneously with the liberation of Serbia from the Turkish rule
and feudalism, establishment of new socio-economic relationships was la-
unched.

Prior to the Resurrections (1804, 1815) Serbia was very little inhabited. Being covered with dense forests, it provided good conditions for large scale raising of hogs. Material resources acquired through trade with Austria made possible successful resurrections for liberation from the Turks.

After the Resurrections, great many people from the regions that remained under the Turkish rule settled in Serbia. New settlers took as much land from the common land as they needed and could cultivate with their families. The authorities: chiefs and heads of villages and after 1830, country and district chiefs were leading in this rush for land. In this way free estates were established and later on they served as the basis for the development of capitalism in agriculture.

After Serbia had obtained a wider autonomy in 1830 by a special hattisherif, the same process was continued.

When in 1833 Serbia was finally freed from the feudal dues paid to the Turkish state and to the spahis in a fixed amount of rates that Serbia had to pay to Turkey, legal regulation of the capitalistic private ownership and constituting of free estates was begun. As long as there was common land, that is throughout the XIXth century, it was fundament for establishment of large estates. Considering that natural economy still existed, loans of small farmers from the usurers represented another source for creation of large estates, since the entire villages became property of usurers.

RÉSUMÉ

Contribution à l'étude du développement des rapports de propriété en Serbie au XIXe siècle

La libération de la Serbie de la domination turque et de la féodalité a été suivie en même temps de l'établissement de nouveaux rapports économico-sociaux.

Avant l'insurrection (1804, 1815) la Serbie a été très peu peuplée. Couverte par les forêts très denses elle remplissait toutes les conditions nécessaires pour l'élevage des porcs dans de larges proportions. Les moyens matériels acquis dans les transactions commerciales avec l'Autriche avaient permis de mener à bonne fin la lutte pour la libération.

Après l'insurrection le peuplement de la Serbie s'est poursuivie avec intensité par les immigrants venant de toutes les régions, surtout des pays qui étaient restés sous la domination turque. Les familles qui se sont établies en Serbie avaient obtenu du fonds foncier commun autant de terres qu'elles pouvaient cultiver et en faire usage. Dans l'appropriation des terres du fonds foncier commun les organes du pouvoir prêchaient d'exemple: les chefs et les baillis de village jusqu'en 1830 et après cette date les préfets et les sous-préfets. C'est ainsi que les propriétés libres se sont formées qui ont servi de base au développement du capitalisme dans l'agriculture.

Quand la Serbie avait obtenu juridiquement une plus large autonomie par un hattichérif spécial en 1830 — le même processus a continué.

Quand la Serbie a été définitivement libérée des charges féodales à l'égard de l'Etat turc et des seigneurs terriens, par la détermination d'une somme globale du tribut que la Serbie avait à payer à la Turquie — prend naissance la réglementation juridique de la propriété privée capitaliste et la constitution de la propriété libre. Aussi longtemps que le fonds foncier commun avait duré, ce qui signifie pendant tout le XIXe siècle, il servait de base pour la formation des grandes propriétés. Vu que l'économie naturelle existait toujours, l'endettement des petits cultivateurs auprès des usuriers représentait la deuxième source de la formation des grandes propriétés, parce que des villages entiers passaient entre les mains des usuriers.